

MEANDER 1–4/2008

MARTA KUŁAJ
(Warszawa)WPŁYW TRADYCJI LITERACKIEJ I RZECZYWISTOŚCI
OKRESU PRYNCYPATU NA OBRAZ USTROJÓW
W *HISTORII RZYMSKIEJ* KASJUSZA DIONA (LII 1–40)

1.

Szczególony typ jedynowładztwa, stworzony przez Augusta, określane w dzisiejszej historiografii mianem pryncypatu, od początku był przedstawiany jako restauracja republiki. Dlatego ogromną rolę w jego kreowaniu odegrała semantyka terminów stosowanych przy jego opisie: techniczne pojęcia, mające utarte znaczenia, nabrały nowego sensu w wypowiedziach propagandystów cesarskich, stąd również w dziełach historiografów.

Tekst *Historii rzymskiej* Kasjusza Diona (szczególnie księgi XLIV–LVI), jednego z podstawowych źródeł do poznania dziejów przejścia od republiki do monarchii, wymaga ostrożnej lektury z dwóch powodów: po pierwsze, powstaje ponad dwieście lat po wprowadzeniu pryncypatu – a zatem na przedstawionej w nim wizji powstania tego ustroju odcisnę się z pewnością doświadczenie późniejszej jego fazy, po drugie, pisany jest po grecku, czyli w języku o innej tradycji literacko-semantycznej niż rdzennie „rzymska” łacina, w której kwestie ustrojowe i związana z nimi terminologia zajmowały istotne miejsce, a która jednocześnie była pierwotnym tworzywem wykorzystywanym do konstruowania pożądanego przez władcę obrazu pryncypatu. Opis wprowadzenia w Rzymie nowego ustroju przeszedł zatem przez dwa filtry: odległość w czasie oraz język. Co więcej, przedstawiony został w księdze LII w postaci debaty ustrojowej, a zatem w formie mającej swoją odrębną tradycję literacką (choć jej jedynym pełnym ekwiwalentem w zachowanej literaturze antycznej jest opis debaty w *Dziejach* Herodota¹) i wywierającej z tego powodu bez wątpienia wpływ na obraz ujętego w jej ramach ustroju.

Z problemem wpływu tradycji literackiej na obraz ustroju w *Historii rzymskiej* Kasjusza Diona wiąże się bezpośrednio zagadnienie pochodzenia jej autora. W pracach poświęconych temu dziełu pokutuje wciąż stary pogląd, zgodnie

¹ Hdt. III 80–82.

z którym greckie korzenie autora *Historii rzymskiej* miałyby wywrzeć niebagatelny wpływ na sposób przedstawienia w tym utworze ustroju rzymskiego.

W taki sposób o Kasjuszu Dionie pisze Fergus Millar w *The Study of Cassius Dio*. Według badacza wpływ kultury greckiej na *Historię rzymską* przejawia się nie tylko w stosowaniu określonych figur retorycznych czy naśladowaniu Tuki-dydesa, lecz jest on widoczny także w tak zwanej warstwie kulturowej *Historii* (na przykład w przywiązaniu autora do greckich kultów)². Inni autorzy prac poświęconych temu dziełu – Gian Mattia Signorini³ i Paul McKechnie⁴ – uznają, że Kasjusz Dio poprzez odwoływanie się przy opisie demokracji do przykładów zaczerpniętych z historii Grecji (a nie Rzymu) chciał podkreślić nierealność tej formy państwa w odniesieniu do tego drugiego. Posłużenie się figurami greckimi przy opisie instytucji rzymskich miałoby zatem służyć osłabieniu siły argumentów Agryppy i pokazaniu bezużyteczności proponowanej przez niego formy ustroju. Podobnie Marie-Laure Freyburger-Galland, autorka licznych prac poświęconych terminologii politycznej u Kasjusza Diona⁵, twierdzi, że pojęcie republiki w *Historii rzymskiej* jest w zakresie terminologii w zupełności tożsame z demokracją grecką⁶.

Podkreślany wielokrotnie przez wymienionych wyżej badaczy wewnętrzny konflikt między tematem, jaki podejmuje Kasjusz Dio (historia Rzymu), a językiem opisu (greka), dotyczyć ma zarówno płaszczyzny lingwistycznej, jak i psychologicznej. Ten drugi jego aspekt spowodowany miałby być zewnętrznym (niejako obcym) spojrzeniem autora na sprawy rzymskie. Tymczasem wydaje się, że Kasjusza Diona z grona innych historiografów wyróżnia właśnie to, że można go uznać tylko i wyłącznie za Rzymianina, mimo że jego „pierwszym” językiem była bez cienia wątpliwości greka. Problem bowiem nie dotyczy tu jego spojrzenia z dystansem na kwestie rzymskie (przeczy temu znajomość jego kariery urzędniczej), ale sprowadza się do uznania języka greckiego za swoiste medium. Kasjusz Dio był Rzymianinem, a konflikt, o jakim należy mówić w tym wypadku, dotyczy wyłącznie nakładania się na siebie dwóch płaszczyzn: z jednej

² F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Clarendon Press, Oxford 1964, s. 181, M. Dubuisson, *Le latin des historiens grecs*, Les Études Classiques 47, 1979, s. 98–99, a także E. Gabba, *Sulla Storia romana di Cassio Dione*, Rivista storica italiana [RSI] 67, 1955, s. 289–333.

³ G. M. Signorini, *La „prorogatio imperii” e altri istituti di diritto pubblico romano nell’opera di Polibio e di Dione Cassio: aspetti e problemi di terminologia giuridica*, Index 29, 2001, s. 165–184.

⁴ P. R. McKechnie, *Cassius Dio’s Speech of Agrippa. A Realistic Alternative to Imperial Government*, G&R 28, 1981, s. 150–155.

⁵ Por. M.-L. Freyburger-Galland, *Quelques exemples de l’emprunt linguistique du grec au latin dans le vocabulaire politique de Dion Cassius*, Ktèma 9, 1984, s. 330–337, id., *Dion Cassius et l’étymologie: Auctoritas et Augustus*, REG 105, 1992, s. 237–246 czy id., *Aspects du vocabulaire politique et institutionnel de Dion Cassius*, De Boccard, Paris 1997.

⁶ Ibid., s. 123.

strony jest to semantyka stosowanych przez niego terminów instytucjonalnych, z drugiej zaś – tematyka pracy Kasjusza Diona.

Pamiętać jednak należy, że problematyka „tożsamości kulturowej” autora *Historii rzymskiej* jest zagadnieniem znacznie szerszym, bo dotyczy poniekąd także wychowania i wiedzy, jaką można było zdobyć na przełomie II i III wieku n.e. oraz tego, co można zaliczyć do tak zwanego kanonu szkolnego. Niewątpliwie istotne bowiem w kontekście analizowanej debaty jest również ustalenie, w jaki sposób kultura, w której historyk uczestniczył, odcisnęła swoje piętno na narracji.

Dlatego dopiero analiza porównawcza opisu debaty w dziele Kasjusza Diona ze wszystkimi zachowanymi do naszych czasów tekstami, zawierającymi elementy debat ustrojowych, oraz takimi, w których debata jako taka nie pojawia się, ale które dotyczą kwestii ustrojowych w sposób bezpośredni, pozwoli stwierdzić, w jakim stopniu typ kompozycji tekstu zastosowany przez Kasjusza Diona determinuje opis ustroju „rzymskiego”, natomiast analiza wybranych terminów politycznych wykaże wpływ języka (w tym wypadku greki) na przekaz historiograficzny, a poniekąd da również odpowiedź na pytanie o granice między „greckością” i „rzymskością” autora *Historii rzymskiej*.

Celem artykułu jest zatem prześledzenie na przykładzie debaty ustrojowej oraz terminologii instytucjonalnej występującej w *Historii rzymskiej* Kasjusza Diona wpływu literatury i jej narzędzi: słownictwa, tropów, z drugiej zaś strony realiów historycznych, na formowanie się wizji ustrojów w omawianym dziele. Punktem wyjścia w analizie jest opis ustrojów zawarty w księdze LII, natomiast terminologia występująca w pozostałych partiach tekstu potraktowana została jako materiał porównawczy.

Co do zakresu słownictwa – w analizie wzięte zostały pod uwagę terminy występujące przede wszystkim w rozdziale pierwszym księgi LII, a zatem pojęcia takie jak δημοκρατία oraz μοναρχία, obok których pojawiają się nazwy innych instytucji czy typów rządów, jak ἰσονομία, ἰσομοιρία, ἐλευθερία, a także termin ἀὐταρχέω.

Materiał porównawczy podzielony został na trzy grupy. W pierwszej znalazły się teksty antyczne o kompozycji zbliżonej do tej, jaką ma tekst Kasjusza Diona, zatem *Dzieje* Herodota (III 80–82), *Dzieje* Polibiusza, (VI 1–58), *Starożytności rzymskie* Dionizjusza z Halikarnasu (IV 72–75) oraz *Żywot Apolloniosa z Tyany* Flawiusza Filostratosa.

Do drugiej grupy zaliczone zostały z kolei utwory, w których debata w ścisłym tego słowa znaczeniu nie pojawia się, ale które mogły mieć wpływ na kształtowanie się poglądów Kasjusza Diona, a zatem *Państwo i Prawa* Platona, *Polityka* Arystotelesa, *Starożytności rzymskie* Dionizjusza z Halikarnasu (w szczególności tak zwana konstytucja Romulusa II 7–29), *O monarchii, demokracji i oligarchii* Plutarcha (*Mor.* 826 a – 827 c), trzecia mowa *O królestwie* Diona Chryzostoma (*Or.* 3) oraz *Pochwała Rzymu* (*Or.* 14) Eliusza Arystydesa.

Trzecią kategorię stanowią zaś dzieła autorów łacińskich: *O państwie* i *O prawach* Cyncerona, *Od założenia Miasta* Liwiusza oraz *Roczniki* i *Dzieje* Tacyta. Teksty te są przydatne w ustaleniu stopnia zależności realiów przedstawionych w debacie od języka *Historii rzymskiej*, pomagają w prześledzeniu przekształceń, jakim uległy użyte przez Kasjusza Diona pojęcia instytucjonalne w momencie przejścia przez filtr języka greckiego, z drugiej zaś strony pozwalają na określenie znaczeń terminów takich jak *ἐλευθερία* (*libertas*) oraz *δημοκρατία* (*res publica*) w kontekście rzymskim.

2.

Celem tej części artykułu – zgodnie z założeniami przedstawionymi we wstępie – jest analiza tekstu Kasjusza Diona pod kątem jego kompozycji. Owa analiza zmierzać będzie do ustalenia, na ile treść debaty przedstawionej w LII księdze *Historii rzymskiej* odzwierciedla realia rzymskie, w jakim zaś stopniu na jej kształcie zaważyła tradycja literacka, rozumiana jako kanoniczny sposób opisu poszczególnych form ustroju.

Dwie mowy wygłoszone przed młodym Cezarem przez Agryppę oraz Mecenasą, składające się na tak zwaną debatę ustrojową, zawierają szereg argumentów przemawiających z jednej strony na korzyść jedynowładztwa oraz demokracji, z drugiej zaś – podkreślających ich negatywne strony. Jako pierwszy głos zabiera Agryppa, tradycyjnie przedstawiany jako zwolennik jedynowładztwa, który u Kasjusza Diona stara się jednak dowieść, że najlepszą formą ustroju jest demokracja, monarchia zaś w warunkach rzymskich jest nie tyle niemożliwa, ile niebezpieczna⁷. Mecenas natomiast, rozpoczynający swoją przemowę od ukazania pozytywnych stron monarchii, wyjaśnia w dalszym jej ciągu, że wprowadzenie w Rzymie jedynowładztwa leży w interesie samego Cezara⁸, po czym (w rozdziałach 19–40) udziela już konkretnych wskazówek dotyczących realizacji proponowanego przez siebie ustroju. Za swoiste zakończenie debaty uznać należy rozdział 41 – rodzaj nieformalnego sprawozdania ze sposobu wcielenia w życie przez Augusta oraz jego sukcesorów programu przedstawionego przez Mecenasą.

Dotychczasowe badania tekstu debaty skupiały się przede wszystkim na rozdziałach od 19 do 40, określanych w literaturze przedmiotu na ogół jako rodzaj manifestu politycznego⁹: między innymi John Rich¹⁰, a przed nim wspomniany

⁷ Cass. Dio LII 1–13.

⁸ Ibid., 14–18.

⁹ Za takie uznaje je F. Millar, op. cit., s. 102.

¹⁰ J. W. Rich, *Dio on Augustus*, [w:] *History as Text. The Writing of Ancient History*, oprac. A. Cameron, Duckworth, London 1989, s. 86–108.

już wcześniej Fergus Millar¹¹ wykazali, że wiele z propozycji pojawiających się w mowie Mecenasa nie odpowiada ani rzeczywistości za Augusta, ani czasom Kasjusza Diona. Rozdziały od 1 do 18 uznawane są natomiast za zbiór toposów niewartych głębszej analizy.

Z tekstów, które mogły mieć wpływ na ukształtowanie poglądów Kasjusza Diona, w których jednak debata w ścisłym tego słowa znaczeniu nie pojawia się, należy wziąć pod uwagę przede wszystkim *Państwo* Platona oraz jego *Prawa*, a także *Politykę* Arystotelesa.

Choć na próżno by szukać omówionego wprost u Kasjusza Diona podziału ustrojów na dobre i złe, tak charakterystycznego dla autorów wymienionych wyżej, to jednak także u niego znajdziemy przeciwstawienie jedynowładztwa rządowi demokratycznym, ideę ustroju mieszanego (którego definicja znajduje się w księdze LVI¹²), a także – we wprowadzeniu do debaty – ślad teorii o cyklicznym przechodzeniu jednych form ustrojów w inne, określanej mianem μεταβολή τῆς πολιτείας.

Ταῦτα μὲν ἔν τε τῇ βασιλείᾳ καὶ ἐν τῇ δημοκρατίᾳ ταῖς τε δυναστείαις, πέντε τε καὶ εἴκοσι καὶ ἑπτακοσίους ἔτεσι, καὶ ἔπραξαν οἱ Ῥωμαῖοι καὶ ἔπαθον· ἐκ δὲ τούτου μοναρχεῖσθαι αὐτοὺς ἀκριβῶς ἤρξαντο¹³.

Kasjusz Dio wyjaśnia w tym miejscu, że po okresie rządów jednostki określanym jako βασιλεία następuje δημοκρατία, δυναστεία i ostatecznie dokonuje się zamknięcie kręgu przez powrót do jedynowładztwa, określonego jako μοναρχία.

Analiza porównawcza dzieła Kasjusza Diona z pismami Platona pokazuje, że tylko *Państwo*, a szczególnie jego księga ósma¹⁴, w której omówione zostały wszystkie typy ustrojów, w jakiejś mierze mogło wpłynąć na opis ustrojów w *Historii rzymskiej*. Mniej zadowalające wyniki daje natomiast porównanie tekstu historyka z tekstem *Praw*: wśród nielicznych podobieństw można wymienić występujące zarówno w jednym jak i w drugim tekście analogiczne konstrukcje słowne, takie jak połączenie czasowników ἄρχειν – ἄρχεσθαι¹⁵ odpowiadające formule występującej w mowie Agryppy: ἄρχειν τε γὰρ πάντες ἀξιοῦσι, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἄρχεσθαι ἐν τῷ μέρει ὑπομένουσι¹⁶.

¹¹ Millar, op. cit., s. 104.

¹² Cass. Dio LVI 43, 4.

¹³ Ibid. LII 1, 1.

¹⁴ Platon w *Polityku* (302 cd) przedstawia sześć form ustrojów niewłaściwych: władzę królewską i tyranie, arystokrację i oligarchię oraz dwa rodzaje demokracji, oraz siódmy ustrój – właściwy, chociaż w *Państwie* (I 338 d) wymienia tylko trzy formy: tyranie, demokrację i arystokrację. Natomiast pięć typów ustroju jest wymienionych w księdze czwartej *Państwa* (445 cd) i w księdze dziewiątej (580 bc), gdzie za najlepszy ustrój uznaje Platon monarchię, a cztery w księdze ósmej (544 c).

¹⁵ Np. Plat. *Leg.* I 643 e, III 684 a, 690 a. Podobne konstrukcje znajdujemy jednak również w *Państwie* – np. VIII 557 e.

¹⁶ Cass. Dio LII 4, 5.

Platon poza tym stanie się dla Kasjusza Diona wzorem w opisie położenia obywateli w ustroju demokratycznym, który zarówno u pierwszego, jak i u drugiego jest ustrojem ocenianym negatywnie¹⁷. Autor *Historii*, podobnie jak Platon, według którego nadmierna wolność przeradza się w niewolę¹⁸, kiedy będzie chciał pokazać, że monarchia to ustrój najlepszy, przedstawi demokrację jako jej przeciwieństwo, dowodząc w mowie Mecenasa, że „wolność tłumu staje się niewolą najlepszych obywateli”¹⁹.

Do podobieństw między tekstem Arystotelesa i Kasjusza Diona można natomiast zaliczyć uznanie zarówno przez jednego, jak i drugiego (a wcześniej od nich przez Platona) demokracji za ustrój zwyrodniały²⁰ oraz określenie równego dostępu do władzy jako źródła wolności obywateli, co Arystoteles lepiej wyraża stwierdzając: ἐλευθερίας δὲ ἐν μὲν τὸ ἐν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχεῖν²¹. Najważniejsze jednak wydaje się to, że Kasjusz Dio – podobnie jak Arystoteles²² – stwierdza ostatecznie, że ani czysta demokracja, ani taka sama monarchia nie mogą w praktyce istnieć w sposób stabilny i trwałe²³. Dlatego historyk dochodzi ostatecznie do sformułowania idei ustroju mieszanego, powstałego przez połączenie jedynowładztwa z rządami demokratycznymi²⁴.

W literaturze antycznej, przede wszystkim greckojęzycznej (wyjątkiem łacińskim jest passus z *De re publica*, w którym Cycero wymienia najlepsze jego zdaniem ustroje: ustrój mieszany oraz monarchię, oraz omawia pozostałe typy państw²⁵), znaleźć można kilka przykładów ujęcia kwestii ustrojowych w sposób zbliżony do tego, z jakim mamy do czynienia u Kasjusza Diona. Podobieństwa między tymi tekstami dają się dostrzec na różnych poziomach organizacji tekstu, natomiast o czystym przykładzie debaty ustrojowej możemy mówić tylko w odniesieniu do *Dziejów* Herodota i opisaną przez niego sytuację w Persji po zamordowaniu Magów w 522 roku p.n.e.

Opis ustrojów znajdujący się u Herodota w trzeciej księdze *Dziejów*²⁶ powstał prawdopodobnie pod wpływem Protagorasa z Abdery²⁷. Abstrahując od tego, czy taka debata w warunkach perskich była możliwa (pamiętać należy, że jedyną możliwą formą ustroju była monarchia, a jedynym problemem było tylko to, kto

¹⁷ Plat. *Res publ.* VIII 563 e.

¹⁸ Ibid. 564 a.

¹⁹ Cass. Dio LII 14, 5

²⁰ Plat. *Res publ.* VIII 562 c – 565 c, Aristot. *Pol.* III 1279 b 4–6, Cass. Dio LII 14–16.

²¹ Aristot. *Pol.* VI 1317 b 2–3.

²² Aristot. *Pol.* V 1304 b 20 – 1305 a 36 i 1311 a 22–28.

²³ Por. Cass. Dio XLVII 39, 5; LII 13, 3–4.

²⁴ Zob. wyżej, przyp. 12; por. Aristot. *Pol.* IV 1294 a 30 – b 41.

²⁵ Cic. *De re publ.* I 41–69.

²⁶ Hdt. III 80–82.

²⁷ H. Ryffel, *Μεταβολή πολιτειῶν. Der Wandel der Staatsverfassungen*, Haupt, Bern 1949, s. 65–66.

władzę zdobędzie), skoncentrujemy się na tym, w jaki sposób została ona przedstawiona przez Herodota. W jego *Historii* mamy do czynienia z przejętym później przez Arystotelesa wyróżnieniem ustrojów dobrych i złych. Każdy uczestnik debaty, krytykując formę ustroju chwaloną przez jego przedmówcę, w rzeczywistości charakteryzuje jej odmianę zdegenerowaną; stąd wniosek, że już Herodot znał podział ustrojów na sześć typów.

Każda z wypowiedzi zbudowana jest w sposób analogiczny: autor na wstępie określa, za jakim ustrojem opowiada się rozmówca, po czym przytacza jego mowę, w której najpierw padają argumenty przeciw określonej formie ustroju, a następnie na korzyść innej formy. Pierwszy głos zabiera Otanes przedstawiając negatywne strony jedynowładztwa²⁸. Mniej niż czwartą część jego mowy stanowią argumenty przemawiające za przekazaniem władzy ogółowi. W mowie Megabyzosa, który przed przystąpieniem do omówienia zalet oligarchii krytykuje wypowiedź przedmówcy, proporcje przedstawiają się podobnie²⁹.

Otanes radzi powierzyć rządy ogółowi Persów: ἐς μέσον Πέρσῃσι καταθεῖναι τὰ πρήγματα. Jego mowę otwiera przedstawienie negatywnych stron monarchii oraz wad tyrana, po których następuje spis zalet władzy ludu (πλήθος [...] ἄρχων), wśród których wymienia się między innymi jej zaszczytne imię ἰσονομία podkreślające równość praw obywateli, przydzielanie urzędów w drodze losowania, rozliczanie urzędników ze sprawowanej władzy, wspólne podejmowanie wszelkich decyzji.

Drugą mowę wygłasza Megabyzos. Mimo że jest to głos za oligarchią, zasadniczą część jego mowy stanowi porównanie władzy ludu z władzą tyrana. Megabyzos zgadza się z argumentami Otanesa, występującego przeciw tyranii, następnie sprzeciwia się wprowadzeniu władzy ogółu, argumentując to tym, że tłum w przeciwieństwie do tyrana nie kieruje się rozumem, niezbędnym do właściwego rządzenia państwem. Ostatecznie postuluje powierzenie władzy wybranym „najlepszym”. Jako ostatni głos zabiera Dariusz, opowiadając się za przywróceniem monarchii. Zgadza się on ze zdaniem Megabyzosa dotyczącym charakteru władzy tłumy, występuje natomiast przeciw oligarchii. Nie ma według niego rzeczy bardziej korzystnej dla państwa niż panowanie jednostki najlepszej (ἀνὴρ ἄριστος), tylko ona bowiem jest zdolna skutecznie rządzić tłumem i tylko w takim ustroju możliwe jest zachowywanie postanowień w tajemnicy. Natomiast w oligarchii powstają zatargi, jako że każdy dąży do zajęcia w państwie pierwszego miejsca. W efekcie dochodzi do nieprzyjaźni, stąd do sporów, prowadzących do morderstw, w wyniku czego rodzi się jedynowładztwo³⁰.

Tak wygląda debata u Herodota. Dochodzi do niej zgodnie z logiką wydarzeń, ponieważ forma rządów, jaka panowała dotychczas, traci poparcie. Brak

²⁸ Hdt. III 80.

²⁹ Ibid. 81.

³⁰ Ibid. 82.

poparcia z kolei powinien doprowadzić do ustanowienia innego porządku (od takiego postulatu wszak zaczyna się mowa Otanesa), natomiast to, z czym mamy do czynienia w tym wypadku, to przywrócenie stanu rzeczy sprzed debaty. Rozwoju wypadków nie da się zmienić, a do nich należy przejęcie władzy przez magów, przewrót, na czele którego stanął Otanes, wreszcie objęcie władzy przez Dariusza. Można natomiast tak skomponować debatę, aby jej wynik potwierdzał dokonany wybór.

Cechą wspólną dla tekstów Kasjusza Diona oraz Herodota, oprócz kompozycji poszczególnych mów, jest to, że zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku wprowadzenie ustroju różnego od jedynowładztwa jest niemożliwe: w Persji – ponieważ taka forma ustroju funkcjonowała tam od dawna, w Rzymie – bo rozwój sytuacji, wyłanianie się jednostek, przejmujących dominującą w państwie pozycję, musiało dać w efekcie taki, a nie inny ustrój – monarchię.

Innym tekstem, który należy mieć na uwadze zawsze, kiedy mówi się o ustroju rzymskim, jest opis zawarty w szóstej księdze *Dziejów* Polibiusza. We wstępie autor przedstawia negatywny stosunek do wymienianych przez greckich teoretyków trzech form ustroju: *basilei*, arystokracji i demokracji³¹. Polibiusz twierdzi między innymi, że najlepszym ustrojem jest ustrój powstały w wyniku połączenia jedynowładztwa, arystokracji i demokracji, jednocześnie zaprzeczając, jakoby były to jedyne formy ustrojów: obok królestwa istnieje bowiem tyrania, a ustroje oligarchiczne obok arystokracji. To samo dotyczy demokracji, której przeciwieństwem jest ochlokracja³². W ten sposób przedstawiony zostaje podział form ustrojów na formy właściwe i niewłaściwe. Ostatecznie historyk wymienia sześć typów państw: królestwo, arystokrację i demokrację, oraz ich przeciwieństwa: monarchię (określaną też jako tyrania), oligarchię i ochlokrację³³.

Polibiusz omawia także proces przechodzenia jednych form ustrojów w inne³⁴ – znany już z dzieła Platona³⁵ oraz z debaty u Herodota³⁶: za najbardziej naturalną formę organizacji władzy historyk uznaje jedynowładztwo, dlatego też wiąże ten ustrój z wczesnymi dziejami ludzkości. Wraz z rozwojem społeczeństwa władza jednostki przekształca się niepostrzeżenie w królestwo³⁷. Następnie owo królestwo przekształca się w tyranię, wraz z którą pojawiają się spiski przeciw rządzącemu³⁸. Lud, popierając tych, którzy stoją na jego czele, przyczynia się do

³¹ Polyb. VI 3, 5.

³² Ibid. 3, 9 – 4, 6.

³³ Ibid. 4, 6. Trzeba jednak pamiętać, że Polibiusz używa też terminów „monarchia” i „oligarchia” w sensie szerszym, zgodnie z którym królestwo jest jedną z odmian monarchii, a arystokracja – oligarchii (ibid. 4, 3–4).

³⁴ Ibid. 4, 7–12, por. ibid. 9, 1–11.

³⁵ Plat. *Res publ.* VIII 562 a–c. Na Platona powołuje się Polyb. VI 5, 1.

³⁶ Hdt. III 82.

³⁷ Polyb. VI 6, 8–12.

³⁸ Ibid. 7, 8.

powstania arystokracji³⁹, która na skutek rozluźnienia obyczajów przekształca się w oligarchię, przeciw której – podobnie jak w przypadku tyranii – organizuje się spiski⁴⁰. Władzę przejmuje z kolei lud, który mając w pamięci nadużycia oligarchów, ceni nade wszystko równość wobec prawa i obywatelską wolność słowa (ισηγορία i παρρησία)⁴¹. Następne pokolenia dążąc do zdobycia jak największej władzy zaprzeczają osiągnięcia przodków i doprowadzają do rozkładu demokracji, „a jej miejsce zajmuje przemoc i prawo pięści (χειροκρατία)”⁴². Na czele masy (πλήθος) pojawia się następnie jednostka, która staje się panem i jedynowładcą (δεσπότης i μόναρχος)⁴³. Według Polibiusza przejście jednego ustroju w drugi jest nieuniknione⁴⁴. Likurg, mając to na uwadze, stworzył ustrój, łączący w sobie najlepsze cechy każdego z nich⁴⁵. Opis wzorowanego na tym porządku ustroju rzymskiego został przedstawiony w rozdziałach 12–18: element monarchiczny reprezentowany jest w osobach konsulów, pierwiastek arystokratyczny reprezentuje senat, demokratyczny zaś – to udział ludu (δῆμος) w rządach. Wydawać by się mogło, że ze względu na temat dzieła, jakim jest opis ustroju rzymskiego, to właśnie model ustroju mieszanego, przedstawiony w *Dziejach* Polibiusza, powinien stać się dla Kasjusza Diona wzorem. Bliższy jest mu jednak typ łączący w sobie cechy tylko dwóch form państwowych: monarchii oraz demokracji⁴⁶.

Nie znajdziemy natomiast zbyt wielu punktów wspólnych między tekstem Kasjusza Diona i traktatem Plutarcha *O monarchii, demokracji i oligarchii* czy też wspomnianym obrazem debaty ustrojowej, jaka miała się odbyć w Rzymie po obaleniu monarchii, przedstawionej w czwartej księdze *Starożytności rzymskich* Dionizjusza z Halikarnasu⁴⁷. Za to ogromny wpływ na kształt debaty u Kasjusza Diona miały wywrzeć według badaczy⁴⁸ mowy Diona Chryzostoma, szczególnie opis ustrojów zawarty w trzeciej mowie *Περὶ βασιλείας*, gdzie wśród dobrych ustrojów wymieniona zostaje władza jednego dobrego człowieka (ένος άνδρὸς άγαθοῦ), arystokracja oraz demokracja, wśród złych natomiast: tyrania, oligarchia oraz „niestaje i różnorodne impulsy tłumu” (ή ποικιλή και παντοδαπή φορὰ πλήθους)⁴⁹. U Diona Chryzostoma, podobnie jak u Herodota czy Polibiusza, a póź-

³⁹ Ibid. 8, 1–2.

⁴⁰ Ibid. 8, 4 – 9, 1.

⁴¹ Ibid. 9, 2–4.

⁴² Ibid. 9, 5–7.

⁴³ Ibid. 9, 8–9.

⁴⁴ Ibid. 9, 10–11.

⁴⁵ Ibid. 3, 8.

⁴⁶ Cass. Dio LVI 43, 4.

⁴⁷ Dionys. Hal. IV 72–74.

⁴⁸ Millar, op. cit., s. 177, M. Reinhold, *From Republic to Principate: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History*, t. VI: *Books 49–52 (36–29 B.C.)*, Scholars Press, Atlanta 1988, s. 14, 183–184.

⁴⁹ Dio Chrys. *Or.* 3, 45–49.

niej u Kasjusza Diona, władza tłumy określona jest jako ustrój, którego praktyczna strona różni się od teoretycznych zasad jego funkcjonowania i przedstawiona zostaje jako ustrój gorszy od jedynowładztwa. Nie dziwi to, kiedy weźmie się pod uwagę okoliczności, w jakich teksty te powstają: trudno pisać na przełomie I i II w. n.e. (w przypadku Diona Chryzostoma) czy w III w. n.e. (w przypadku Kasjusza Diona) o monarchii jako o ustroju gorszym od wszelkich innych form państwa – w czasach, kiedy bardziej pożądaną będą jej pochwały niż nagany.

Jedną z nich jest mowa Eliusza Arystydesa, zatytułowana *Pochwała Rzymu*. W opisie, którego dostarcza nam Arystydes, nie ma jednak elementów wyróżniających go w sposób zasadniczy spośród innych pisarzy. Eliusz Arystydes, żyjący w epoce największego rozkwitu hellenizmu, w *Pochwale Rzymu*, będącej „wypisem” dobrodziejstw spływających na obywateli ze strony cesarstwa rzymskiego, przedstawia typy ustrojów charakterystyczne dla greckiego życia politycznego, a następnie wykazuje różnice między nimi a ustrojem Rzymu⁵⁰.

I tak autor wymienia ustroje dobre wraz z ich złymi odpowiednikami: *basilei* odpowiada tyrania, arystokracji oligarchia, pojęcie „demokracja” natomiast oznacza w praktyce dwa różne ustroje: demokrację „dobrze lub źle realizowaną”⁵¹. Ustrój Rzymu zostaje następnie określony jako system niepodobny do innych, bo łączący w sobie cechy kilku ustrojów: demokracji, arystokracji oraz monarchii⁵².

Eliusz Arystydes, mimo że pisząc swoją mowę pochwalną stosuje sformułowania, które znaleźć możemy u autorów takich jak Polibiusz, Dionizjusz z Halikarnasu czy Plutarch, interesujący jest dla nas z jeszcze jednego powodu: u niego pierwszego pojawi się myśl, którą w formie rozwiniętej znajdziemy dopiero u Kasjusza Diona czy Filostrata, przedstawiającego w *Żywocie Apolloniosa z Tyany* kwestie ustrojowe w formie debaty⁵³ – mianowicie że pryncypat wprowadzony przez Augusta to „forma ustroju demokratycznego skupionego w rękach jednostki, przykład doskonałej demokracji, wyrażającej się w tym, że lud otrzymuje wszystko to, czego zechce lub o co poprosi”⁵⁴.

Podsumowując możemy na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdzić, że autor *Historii rzymskiej* kontynuuje utrwalony przede wszystkim w literaturze greckiej tradycyjny sposób opisu ustrojów. Stosunkowo najwięcej cech wspólnych można wykazać między omawianym tekstem a tekstem Herodota. Owe podobieństwa nie sprowadzają się tutaj tylko i wyłącznie do kompozycji poszczególnych wypowiedzi, ale analogiczny w obu wypadkach jest także moment, w którym do-

⁵⁰ Zob. W. Madyda, *Wstęp*, [do:] Eliusz Arystydes, *Pochwała Rzymu*, przeł. i oprac. W. Madyda, *Meander* 6, 1951, s. 46–47.

⁵¹ Ael. Arist. *Enc. Rom.*, p. 222, 22–28 Jebb.

⁵² *Ibid.*, p. 222, 29 – 223, 10.

⁵³ Philostr. *Vit. Apoll.* 5, 32–37.

⁵⁴ Ael. Arist. *Enc. Rom.*, p. 222, 33 – 223, 1; zob. M. Szarmach, *Wstęp*, [do:] *Flawiusz Filostratos, Żywot Apolloniosa z Tyany*, przeł. i oprac. M. Szarmach, Wydawnictwo UMK, Toruń 2000, s. 7–23.

chodzi do debat, podobny jest również sposób konstruowania konkretnych wypowiedzi oraz przytaczania argumentów. Z traktatów Platona i Arystotelesa z kolei Kasjusz Dio przejmując elementy teorii o cyklicznym przegradzaniu się jednych form ustrojów w inne oraz wizję państwa o ustroju mieszanym. Choć o debacie Kasjusza Diona mówi się, że jest połączeniem toposów i poglądów zaczerpniętych z dzieł filozoficznych, analiza porównawcza pokazała, że nie miały wpływu na ostateczny kształt jego debaty miała także rzeczywistość: w tekście mamy bowiem do czynienia z omówieniem tylko dwóch form ustrojów – jedynowładztwa oraz przeciwnego mu ustroju demokratycznego, jako że tylko takie rodzaje systemów politycznych mieściły się w ówczesnym wyobrażeniu państwa rzymskiego. Z tego samego powodu w debacie uczestniczy tylko dwóch rozmówców: głos zabiera Mecenas, który rządził Rzymem pod nieobecność młodego Cezara, głos zabiera także Agryppa, po 27 r. p.n.e. najbliższy współpracownik tegoż Cezara, już występującego pod imieniem *Augustus*. I nie proponują wprowadzenia oligarchii czy arystokracji, której nazwa w ogóle nie pojawi się w tekście *Historii rzymskiej*. Inną rzeczą jest to, że także Kasjusz Dio musi podporządkować się panującej powszechnie w literaturze modzie, narzucającej określony sposób prezentowania konkretnych form ustrojów, i przy konstruowaniu wizji demokracji czy monarchii historyk nie omieszką skorzystać z myśli poprzedników. Jednak korzystając z owego *bonum commune* nie zapomni, że przedmiotem jego opisu jest Rzym, co będzie szczególnie widoczne w analizie stosowanych przez niego terminów instytucjonalnych, takich jak pojęcia δημοκρατία, ἐλευθερία, μοναρχία oraz czasownik ἀὐταρχέω.

3.

O tym, że przenoszenie idei greckich na grunt rzymski jest zadaniem niezwykle trudnym, mówi już Scypion Młodszy w *De re publica* Cyncerona, stwierdzając: *si modo id exprimere Latine potuero; difficile factu est, sed conabor tamen*⁵⁵. W przypadku Kasjusza Diona mamy do czynienia z procesem odwrotnym: autor *Historii rzymskiej* zmuszony jest wyrazić techniczne terminy łacińskie w grece, która z jednej strony posiadała swoją pierwotną, tradycyjną semantykę, ale jednocześnie od kilku już wieków wykorzystywana była przez Greków do opisu świata rzymskiego.

Terminy takie jak δημοκρατία (łac. *res publica*) czy ἐλευθερία (łac. *libertas*) w czasie wojen domowych stały się hasłami wykorzystywanymi zarówno przez zwolenników wprowadzenia nowego reżimu (a raczej tych, którzy dążyli do zdobycia przywództwa w państwie), jak i obrońców republiki⁵⁶. Ta tendencja do relaty-

⁵⁵ Cic. *De re publ.* I 65, 22–23.

⁵⁶ Zob. R. Syme, *Roman Revolution*, Clarendon Press, Oxford 1952, s. 70, 155–156.

wizowania pojęć zachowana została także w *Historii rzymskiej*. W okresie hellenistycznym δημοκρατία oznacza już tylko taki ustrój, który nie jest wyraźnie monarchiczny. Z podobną sytuacją mamy do czynienia także u Kasjusza Diona, u którego w debacie pojawiają się tylko dwie formy rządów: δημοκρατία oraz μοναρχία.

Pierwszym terminem użytym w tekście debaty na określenie ustroju przeciwnego jedynowładztwu jest ἰσονομία⁵⁷. Agryppa stawia znak równości między nią a demokracją, kiedy podsumowując swą definicję izonomii stwierdza: αὕτη μὲν ἢ τῶν δῆμων κατάστασις⁵⁸.

W definicji izonomii zaproponowanej przez autora *Historii* zwraca uwagę zapożyczony od Tukidydesa sposób opisu, polegający na oddzieleniu nazwy ustroju od sposobu jej realizacji, zatem zestawienie πρόσρημα – ἔργον. Jej nazwa określona jest jako „pomyślna, dobrze wróżąca” (εὐώνυμον), zasada działania natomiast – „najsprawiedliwsza” (δικαιοτάτων). Opisując izonomię Kasjusz Dio ujmuje ją w sposób zbliżony do tego, jak czynili to jego poprzednicy:

– Herodot, twierdzący, że „władza sprawowana przez tłum ma nazwę najpiękniejszą ze wszystkich – «izonomia», po drugie – że nie stosuje się w tym ustroju żadnych środków typowych dla rządów jedynowładcy”⁵⁹;

– Polibiusz, mówiący o władzy ludu (określanego tu jako δῆμος) przy opisie jej przeradzania się w ochlokrację: „Gdy dojdzie do tego, ustrój zyska najpiękniejszą nazwę: «wolność i demokrację», i najgorszy stan rzeczywisty – ochlokrację”⁶⁰;

– Dio Chryzostom, mówiący, że choć ustrój zwany demokracją ma nazwę godziwą i dobrze brzmiącą, jednak rzeczywiste rządy ludu nie są możliwe⁶¹.

Na podstawie definicji izonomii przedstawionej na początku debaty w rozdziale 4 księgi LII można uznać, że według Kasjusza Diona ἰσονομία oznacza „równość wobec prawa” tylko w obrębie określonej grupy, tym bardziej że w tekście historyka pojawi się wyraźne żądanie pozostawienia władzy w rękach elity rozumianej jako oligarchia senatorska⁶². Według Agryppy ci, którzy „mają tę samą naturę” i są w stosunku do siebie ὁμόφυλοι, a wychowani zostali w tych samych zwyczajach (ἦθος), powinni wspólnie uczestniczyć we wszystkich innych sprawach (τὰλλα πάντα κοινοῦσθαι). Agryppa twierdzi, że jedynym kry-

⁵⁷ Cass. Dio LII 4, 1.

⁵⁸ Cass. Dio LII 5, 1.

⁵⁹ Hdt. III 80: Πλήθος δὲ ἄρχων πρῶτα μὲν οὐνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην. Δεύτερα δὲ τούτων, τῶν ὁ μόνναρχος, ποιίει οὐδέν.

⁶⁰ Polyb. VI 57, 9: οὐ γενομένου τῶν μὲν ὀνομάτων τὸ κάλλιστον ἢ πολιτεία μεταλήφεται, τὴν ἐλευθερίαν καὶ δημοκρατίαν, τῶν δὲ πραγμάτων τὸ χεῖρισον, τὴν ὀχλοκρατίαν.

⁶¹ Dio Chrys. Or. 3, 47–48: δημοκρατία προσαγορευομένη, ἐπιεικὲς ὄνομα καὶ πρῶον, εἴπερ ἦν δυνατὸν.

⁶² Zob. J. M. Roddaz, *De César à Auguste. L'image de la monarchie chez un historien du siècle de Sévères. Réflexions sur l'œuvre de Dion Cassius, à propos d'ouvrages récents*, REA 85, 1983, s. 80.

terium umożliwiającym im sprawowanie władzy winny być ich osobiste zalety (ἀρετή)⁶³, do których to kryteriów Mecenias w swej odpowiedzi doda urodzenie oraz bogactwo⁶⁴. Agryppa w mowie twierdzi dalej, że równość urodzenia (ἰσογονία) skłania ludzi do tego, by domagali się równego udziału w rządach (ἰσομοιρία)⁶⁵, natomiast rządy innych członków jest w stanie znieść tylko wówczas, gdy sam następnie może sprawować władzę⁶⁶. Wolność, ale realizowana w obrębie elity (dodajmy: senatorskiej), rozumiana jest zatem jako równy dostęp do władzy⁶⁷. Nieco kłopotliwe natomiast w takim ujęciu izonomii wydaje się określenie przez Agryppę tejże mianem „rządów demosu”⁶⁸, zważywszy na to, że w tekście *Historii rzymskiej* termin δῆμος⁶⁹ jest zazwyczaj używany jako ekwiwalent łacińskiego terminu *populus*. W takim ujęciu izonomia obejmowałaby w równej mierze wszystkich obywateli.

Drugim pojęciem, stosowanym powszechnie przez Kasjusza Diona w odniesieniu do republiki, jest ἐλευθερία (*libertas*). Terminowi *libertas* przypisywano w starożytności dwojakie znaczenie. Z jednej strony, odnosząc go do sfery stosunków panujących pomiędzy poszczególnymi ośrodkami politycznymi, wyrażano za jego pomocą ich niezależność oraz autonomię. W drugim ujęciu natomiast, *libertas* utożsamiana z republikańską formą państwa, wprowadzona w Rzymie wraz z obaleniem monarchii, przeciwstawiana była *regnum*⁷⁰.

Owo znaczenie „wewnętrzne” *libertas* rozpadało się z kolei na dwa inne w zależności od tego, z którą grupą społeczną (czy też polityczną) była ona identyfikowana. Za zabezpieczenie *libertas* takiej, jaką ją widzieli (lub chcieli, żeby była widziana) popularzy, datowanej mniej więcej na czasy Grakchów, uznawano figurę trybuna plebejskiego, *ius provocationis* oraz zasadę tajnego głosowania. Obrońcy ustroju republikańskiego natomiast, przede wszystkim w końcowej jego fazie, nadawali hasłu *libertas* znaczenie odmienne, sprowadzające się w praktyce

⁶³ Cass. Dio LII 4, 1–2: τὴν τε γὰρ φύσιν τὴν αὐτὴν τινὰς εἰληχότας καὶ ὁμοφύλους ἀλλήλοις ὄντας, ἐν τε τοῖς αὐτοῖς ἤθεσι τετραμμένους καὶ ἐν τοῖς ὁμοίοις νόμοις πεπαιδευμένους, καὶ κοινὴν καὶ τὴν τῶν σωμάτων καὶ τὴν τῶν ψυχῶν χρῆσιν τῇ πατρίδι παρέχοντας, πῶς μὲν οὐ δίκαιον καὶ τᾶλλα πάντα κοινοῦσθαι, πῶς δ' οὐκ ἄριστον ἐν μηδενὶ πλὴν ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶσθαι;

⁶⁴ Ibid. 19, 2: ἀντὶ δὲ διὰ τῶν ἄλλων τοὺς τε γενναϊοτάτους καὶ τοὺς ἀρίστους τοὺς τε πλουσιωτάτους ἀντεσάγαγε.

⁶⁵ Ibid. 4, 3: ἢ τε γὰρ ἰσογονία ἰσομοιρίας ὀριγνᾶται, καὶ τυχοῦσα μὲν αὐτῆς χαίρει, διαμαρτοῦσα δὲ ἄχθεται.

⁶⁶ Ibid. 4, 5: ἄρχειν τε γὰρ πάντες ἀχιοῦσι, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἄρχεσθαι ἐν τῷ μέρει ὑπομένουσι. Por. Liv. VI 37, 4.

⁶⁷ Podobną definicję pojęcia ἐλευθερία znajdujemy u Arystotelesa, *Pol.* VI 1317 b 2–3: ἐλευθερίας δὲ ἐν μὲν τὸ ἐν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν.

⁶⁸ Cass. Dio LII 5, 1: αὐτὴ μὲν ἢ τῶν δῆμων κατάστασις.

⁶⁹ Freyburger-Galland, *Aspects du vocabulaire politique...*, s. 116.

⁷⁰ Zob. Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge University Press, Cambridge 1950, s. 1–5.

do przyznania decydującej roli w państwie senatowi. W ujęciu owej arystokracji senatorskiej *libertas* nieograniczona przez *auctoritas* popadała w swoje przeciwieństwo – ochlokrację⁷¹.

Różnice między tak ujętą *libertas* a *ἐλευθερία* ateńską, definiowaną jako oparte na całkowitej równości wobec praw (*ισονομία* i *ισηγορία*) rządy sprawowane przez ludzi, są doskonale widoczne w pismach Cyncerona⁷². Trzeba przy tym pamiętać, że zgodnie z tym, co na ten temat w swoich pracach piszą Chaim Wirszubski czy Joseph Hellegouarc'h⁷³, rzymska *libertas* utożsamiana była z *res publica*, która w żadnym wypadku nie mogła być z kolei identyfikowana z demokracją ateńską, podczas gdy jej podstawowe wyznaczniki, takie jak *ἐλευθερία*, izonomia oraz *παροησία*, w wyobrażeniu starożytnych były bardziej związane z pojęciem *licentia* niż z *libertas*⁷⁴.

W inny sposób natomiast tak zwaną *aequa libertas* przedstawia na przykład Liwiusz⁷⁵, który opisując dzieje wczesnej republiki stawia znak równości między pojęciami takimi jak *aequa libertas*, *aequum ius* i *aequae leges*, oznaczającymi w jego ujęciu prawo w jednakowym zakresie obowiązujące całe społeczeństwo: nie tylko patrycjuszy, ale i plebejuszy⁷⁶.

Kasjusz Dio definiując izonomię bliższy jest zatem poglądom Cyncerona niż Liwiusza. On również stawia znak równości między demokracją a wolnością, ale jednocześnie odróżnia jej dwa rodzaje: dla niego, a przynajmniej dla Mecenasza, „prawdziwa demokracja i wolność” nie powinny być zmieszane z „wolnością pospółstwa”, która powoduje „niewolę najlepszych”⁷⁷. W innym miejscu (w definicji izonomii) ze słów Agryppy, jak staraliśmy się wyżej wykazać, wynika, że równość praw i wolność dotyczy tylko pewnej grupy obywateli – elity⁷⁸. Okazuje się zatem, że choć w debacie Agryppa i Mecenas występują jako przeciwnicy, ostatecznie ich wypowiedzi składają się na spójny obraz wolności realizowanej tylko w obrębie arystokracji senatorskiej.

Po raz kolejny może się wydawać, że wizja demokracji, jaką tworzy Kasjusz Dio, to przede wszystkim zbiór toposów. Mimo to autor *Historii rzymskiej*, przedstawiając ustrój demokratyczny jako formę zdegenerowaną na skutek rozpasania plebsu republiki, ma jeden cel. Jest nim uprawomocnienie wprowadzonego przez

⁷¹ Zob. Ch. G. Starr, Jr., *The Perfect Democracy of the Roman Empire*, *American Historical Review* 58, 1952–1953, s. 1–16.

⁷² Por. np. Cic. Leg. III 25: *plebi re, non verbo, danda libertas. Quae tamen sic data est, ut multis <instituti> praeclarissimis adduceretur, ut auctoritati principum cederet.*

⁷³ Na temat *libertas* zob. Wirszubski, op. cit., s. 1–30. J. Hellegouarc'h, *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*, Paris 1963, s. 543–565.

⁷⁴ Wirszubski, op. cit., s. 13.

⁷⁵ Por. Liv. IV 5, 1.

⁷⁶ Wirszubski, op. cit., s. 10–11.

⁷⁷ Cass. Dio LII 14, 4–5. Por. Cic. *De re publ.* I 68.

⁷⁸ Zob. wyżej, przyp. 63.

Augusta jedynowładztwa lub raczej przedstawienie optymalnej – nie idealnej – formy ustroju, której realizacją jest ustrój mieszany.

W jaki sposób Kasjusz Dio dochodzi do swojej wizji pryncypatu jako ustroju mieszanego? Przede wszystkim stara się wykazać, że *libera res publica* należy do przeszłości. Teraz panuje wolność tłumu, która jest zagrożeniem dla najlepszych, a poprzez to dla bytu państwa⁷⁹, dlatego lepszą formą ustroju jest monarchia właściwa (*μοναρχία ἀκριβής*⁸⁰) i ta powinna być wprowadzona w państwie. Ale w przekonaniu historyka nawet monarchia nie jest ustrojem idealnym, dlatego autor *Historii rzymskiej* stara się ukazać ją jako ustrój mający nie tylko zalety, ale także wady: przedstawieniu monarchii w negatywnym świetle służy między innymi przemowa Agryppy. Ostatecznie August – w optyce Kasjusza Diona – zostaje zmuszony do wprowadzenia monarchii mającej elementy demokracji lub raczej demokracji na czele z princepssem. Z tego też powodu pryncypat zostaje ostatecznie opisany jako ustrój mieszany, który jednak nie mieści w sobie cech trzech form ustroju, jak ma to miejsce choćby u Polibiusza czy Tacyta – ale łącznie dwóch, skupiając w sobie elementy pozytywne demokracji, nie mającej nic wspólnego z rządami mas, lecz będącej najczystszy przykładem rządów elity senatorskiej – z takiej wszak perspektywy Kasjusz Dio pisze swoją *Historię* – oraz elementy pozytywne monarchii:

τὴν μοναρχίαν τῇ δημοκρατίᾳ μίξας τὸ τε ἐλεύθερόν σφισιν ἐτήρησε καὶ τὸ κόσμιον τὸ τε ἀσφαλὲς προσπαρεσκεύασεν, ὥστ' ἔξω μὲν τοῦ δημοκρατικοῦ θράσους ἔξω δὲ καὶ τῶν τυραννικῶν ὑβρεῶν ὄντας ἐν τε ἐλευθερίᾳ σὺφρονι καὶ ἐν μοναρχίᾳ ἀδεεῖ ζῆν, βασιλευμένους τε ἄνευ δουλείας καὶ δημοκρατουμένους ἄνευ διχοστασίας⁸¹.

Według Kasjusza Diona najlepszym możliwym ustrojem jest cesarstwo. Jego wartość wynika z zespolenia w nim „wolności charakteryzującej się umiarkowaniem” z „monarchią pozbawioną elementu przymusu”. W efekcie Rzymianie stają się poddanymi króla (dosłownie „rządzonymi na sposób królewski bez elementu zniewolenia”) oraz „rządzonymi na sposób demokratyczny przy zachowaniu porządku”, a na ustrój mieszany składa się porządek, jakim charakteryzują się rządy monarchiczne, wolność jako zasada demokracji, a jako trzeci element pojawia się bezpieczeństwo. Okazuje się, że nie monarchia w ujęciu generalnym, ale jedynie pewne jej aspekty są korzystne dla państwa, demokracja zaś, jako niezdolna do zapewnienia i utrzymania spokoju, oznacza niewolę i masową destrukcję⁸².

⁷⁹ Cass. Dio LII 14, 5: ἡ τοῦ ὄχλου ἐλευθερία τοῦ τε βελτίστου δουλεία πικροτάτη γίνεται καὶ κοινὸν ἀμφοῖν ὄλεθρον φέρει.

⁸⁰ Ibid., LIII 17, 1.

⁸¹ Ibid., LVI 43, 4.

⁸² Zob. Miller, op. cit., s. 74–75 oraz M. Reinhold, P. M. Swan, *Cassius Dio's Assessment of Augustus*, [w:] *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*, oprac. K. A. Raafaub, M. Toher, University of California Press, Berkeley 1990, s. 155–173.

Na zakończenie słów kilka o sposobie użycia w tekście *Historii rzymskiej* dwóch innych terminów: αὐταρχεῖν oraz μοναρχεῖν.

Kasjusz Dio definiując jedynowładztwo stwierdza, że μοναρχία (wbrew etymologicznemu znaczeniu wyrazu) może oznaczać formę rządów sprawowanych przez dwie lub większą liczbę osób:

οὕτω μὲν δὴ τὸ τε τοῦ δήμου καὶ τὸ τῆς γεροῦσίας κράτος πᾶν ἐς τὸν Αὐγουστον μετέστη, καὶ ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἀκριβῆς μοναρχία κατέστη. μοναρχία γάρ, εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ δύο καὶ τρεῖς ἅμα τὸ κῦρος ποτε ἔσχον, ἀληθέστατα ἂν νομίζοιτο. τὸ μὲν γὰρ ὄνομα αὐτὸ τὸ μοναρχικὸν οὕτω δὴ τι οἱ Ῥωμαῖοι ἐμίσησαν ὥστε μήτε δικτάτορας μήτε βασιλέας μήτ' ἄλλο τι τοιοῦτότροπον τοὺς αὐτοκράτορας σφῶν ὀνομάζειν. τοῦ δὲ δὴ τῆς πολιτείας τέλους ἐς αὐτοὺς ἀνακειμένου οὐκ ἔστιν ὅπως οὐ βασιλεύονται⁸³.

„Monarchia właściwa” oznacza władzę sprawowaną wyłącznie przez Augusta, w odróżnieniu od wcześniejszego okresu, gdy władał on imperium rzymskim wraz z Antoniuszem⁸⁴. Nowy rozdział w dziejach państwa rzymskiego wymaga zatem zastosowania nowej nazwy. Pojawia się termin αὐταρχεῖν (który przed Kasjuszem Dionem pojawi się raz jeden – u Pindara⁸⁵) znaczący – podobnie jak μοναρχεῖν – sprawowanie władzy absolutnej, mający jednak w teście historyka znaczenie bardziej precyzyjne: Kasjusz Dio, podobnie jak Herodot, opisując poszczególne typy ustrojów, skupia się na sposobie ich funkcjonowania: w takim ujęciu αὐτός w odróżnieniu od μόνος odnosiłoby się do sposobu sprawowania władzy, nie do liczby osób.

4.

Analiza terminologii politycznej stosowanej przez Kasjusza Diona daje między innymi odpowiedź na pytanie, jaki wpływ na obraz urzędzeń rzymskich ma fakt użycia do ich opisu języka greckiego. W stosowaniu terminów takich jak μοναρχία czy βασιλεία zauważa się dwie właściwości: pojęcia te użyte do opisu wydarzeń przed rokiem 27 p.n.e. mają znaczenie negatywne, które znika, gdy historyk przechodzi do zrelacjonowania początków pryncypatu: μοναρχία oznacza odtąd władzę sprawowaną przez Augusta⁸⁶, βασιλεία zaś zdaniem Kasjusza Diona to termin najlepiej oddający jej istotę.

Interesujące są również wnioski wypływające z analizy terminu δημοκρατία oraz silnie z nim związanego pojęcia ἐλευθερία. Wbrew temu, co mówiono na

⁸³ Cass. Dio LIII 17, 1–2.

⁸⁴ Por. ibid. L 1, 1: ὁ δὲ δῆμος ὁ τῶν Ῥωμαίων τῆς μὲν δημοκρατίας ἀφῆρητο, οὐ μόντοι καὶ ἐς μοναρχίαν ἀκριβῆ ἀπεκέκριτο, ἀλλ' ὁ τε Ἀντώνιος καὶ ὁ Καίσαρ ἐξ ἴσου ἔτι τὰ πράγματα εἶχον.

⁸⁵ Pind. *Paean* 4, fr. 52 d, 37 Snell-Maehler.

⁸⁶ Zob. wyżej, przyp. 83.

temat charakterystyki ustroju republikańskiego u Kasjusza Diona (między innymi, że pozostaje on pod silnym wpływem traktatów greckich), okazuje się, że *res publica* oraz odpowiadający jej grecki termin δημοκρατία ma u niego semantykę bliższą realiom rzymskim. Prawdą jest, że do opisu świata rzymskiego wykorzystany zostaje język grecki, jednak treść informacji weń wpisanych pozostaje jak najbardziej rzymska. Wpływ na wizję demokracji ma niewątpliwie również stanowisko, z jakiego autor swoje dzieło pisze: demokracja nie odnosi się u niego do rządów ludu, lecz jedynie do udziału w rządach wąskiej elity senatorskiej.

Ostatecznie można stwierdzić, że o ile wpływ tradycji greckiej na narrację Kasjusza Diona manifestuje się szczególnie silnie w zakresie kompozycji dzieła, to sposób prezentacji poglądów, a tym bardziej semantyka użytych przez historyka terminów dowodzi, że greka przestaje być dla niego nośnikiem określonej tradycji czy kultury. Podobieństwo między tekstem Kasjusza Diona a traktatami Arystotelesa i innych autorów staje się widoczne dopiero po wnikliwej analizie, a terminy tracą swoje znaczenie etymologiczne.

ARGUMENTUM

Quaeritur hic, quatenus Cassius Dio, cum in Historia Romana varias rerum publicarum constitutiones exponat, traditionem Graecam, quatenus autem res principatus qui dicitur temporibus gestas respiciat.

In primis de significatione vocabulorum disserimus, quibus scriptor ad describendum principatum utitur, qui status ab Augusto, eius auctore, res publica restituta appellabatur, re vera tamen dominatio unius viri erat.

Ad quas res scrutandas maximi momenti sunt libri XLIV–LVI Historiae Romanae, in quibus Cassius Dio res gestas Caesaris, deinde Augusti nomine appellati, demonstravit, ante omnia liber LII, in quo disputatio Agrippae et Maecenatis de optimo rei publicae statu effingitur.

Primo in capitulo haec disputatio cum aliis descriptionibus statuum rerum publicarum comparatur, in secundo vocabula, quae ad rem publicam pertinent, tractare studemus. Nostra quidem sententia opiniones virorum doctorum affirmantium Cassium Graeco, non Romano, modo res politicas tractavisse, falsae sunt. Cassius enim ad principatum describendum, qui status apud eum e duobus generibus constitutionum, id est e libertate et imperio unius viri, compositus intellegitur, verbis Graecis utitur, sed Romana est illorum significatio.